

Василик О. Б.,
кандидат філологічних наук,
викладач кафедри української та іноземних мов
Уманського національного університету садівництва
E-mail: ovasilik@mail.ru

МОТИВИ НОМІНАЦІЇ МІСЬКИХ ОБ'ЄКТІВ УМАНІ XVII–XVIII СТ.

У статті проаналізовано власні назви давніх уманських передмість з погляду їх походження та з'ясовано мотиви їх номінації. Описано діяхронну видозміну досліджуваних онімів. Установлено, що мотивувальною базою стала апелювативна лексика на позначення природних особливостей місцевості та господарської і практичної діяльності людини.

Ключові слова: апелюватив, мікротопонім, міський хоронім, мотиваційна ознака.

Власні назви дрібних географічних об'єктів є цінним джерелом для пізнання лінгвістичної та етнічної історії, що дозволяє дослідити шляхи формування місцевих говорів і процеси заселення окремих регіонів. На особливу увагу заслуговують міські хороніми як назви частин території міста, що містять інформацію не лише про фізико-географічне положення об'єктів, характер ландшафту, а й про першопоселенців, розвиток ремесел, промислів тощо. Як зазначає Т. О. Гаврилова, коло характеристик, на базі яких могла виникнути назва частини поселення, вужче, ніж в ойконіма. Це зумовлено і їх різним соціальним статусом, і причинами індивідуалізації об'єкта, і сферою вживання цих назв [6, с. 55]. Тому комплексне історико-лінгвістичне дослідження таких найменувань можна вважати доволі **актуальним**.

Зазвичай науковці приділяють увагу мікротопонімам, що існують нині в усному варіанті та почасти зафіксовані письмово (О. В. Заїнчовська, Н. І. Лісняк, О. І. Проць, Н. Р. Яніцька та ін.), натомість недостатньо вивченими залишаються оніми, засвідчені в історичних джерелах.

У нашій статті на основі діяхронного методу ми проаналізуємо назви уманських передмість, перші письмові згадки про які датовані XVII–XVIII ст.

Виникнення багатьох мікротопонімів Умані пов'язане з початковим періодом формування міської території, але писемні тексти зазвичай згадують їх значно пізніше, описуючи різноманітні події, найчастіше – воєнного характеру. До таких назв відносимо давні міські хороніми *Нове місто* та *Старе місто*, зафіксовані у реляції великого гетьмана коронного Речі Посполитої С. Потоцького у зв'язку з облогою Умані польськими військами в 1654–1655 роках: від **Нового Міста**, спаленого [19, с. 1042]; до **старого міста**; в **«Старій Умані»** [19, с. 879]. У документі мікротопоніми функціонують як складені назви атрибутивного типу, утворені поєднанням якісного прикметника з означуваним іменником, що належить до географічної термінології і позначає загальне родове поняття. Подальші писемні фіксації цих онімів засвідчують їх незмінність:

1799 р. – *Nowe miasto* [33]; 1820 р. – *Пр. Новое мѣсто* [17]; 1903 р. – *Новый городъ* [2, с. 17]. Назва утворена від сл.-сп. *нове місто*, диференційний член якого вказує на ознаку заселення території й утворений від лексеми *новий* «(який недавно з'явився, виник, зроблений, створений) новий» (ССУМ, II, с. 56). Апел. *мѣсто* фіксує «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» зі значенням «(великий населений пункт) місто» (ССУМ, I, с. 628). Мотиваційною основою виникнення мікротопоніма слугували територіальні відношення «передмістя» ← «фортеця», що існувала в Умані впродовж XVII–XVIII ст.;

1838 р. – *Старое Мѣсто* [16]; 1882 р. – *Н. posiada kilka przedmieść: Stare miasto...* (SGKP, III, с. 216); 1887 р. – *Старе місто* [9]; *старый городъ* [10, с. 33]. Назва походить від апелювативного сл.-сп. *старе місто*, що позначає поселення, засноване раніше відносно передмістя *Нове місто*. Основа *город-*, як зазначає Р. О. Агеева, досить поширена в назвах населених пунктів у зв'язку зі

значеннями «городити», «обгороджувати» [1, с. 55]. Підтвердження цьому дають сучасні історіографічні праці з описом тогочасного *Старого міста: Старым городом (Старе Місто) в XVIII веке называлась территория крепости* [28, с. 28]; *Розташована на горбі уманська фортеця включала в себе так зване Старе Місто* [29, с. 62]; *Центральна частина Старого міста в основному була розташована на невеликому підвищенні, оточена дубовими палями, утворюючи суцільну огорожу, яка мала кілька воріт* [31, с. 2]. У цьому випадку апелятив *місто*, від якого утворився мікротопонім, використовувався на позначення не лише типу населеного пункту, а і його центральної частини, оскільки відігравав роль центру простору для місцевих жителів не лише в географічному розумінні, але й за важливістю об'єктів, що там знаходилися (замок, ратуша, церкви та ін.). Квалітативний прикметник утворений від апелятива *старый* «(такий, що давно з'явився, побудований, створений і т. ін.) старий» (ССУМ, II, с. 382).

Подібні назви є і в інших регіонах України, пор.: *Нове Місто* – передмістя, що існувало у XIX ст. біля м. Ізяслава [26, с. 336]; *Нове Село* – куток села, потік на Сколівщині [21, с. 214]; *Старий Київ (Старе місто)* – історична місцевість Києва [18, с. 67].

Досліджувані мікротопоніми у мовленні місцевого населення не збереглися. Назва *Нове місто* активно не функціонує у зв'язку зі зміною статусу об'єкта (передмістя розширилося й нині є складовою частиною центру міста) і використовується лише у працях істориків. Мікротопонім *Старе місто* теж уживається лише в наукових розвідках: *Старе Місто. Це найстаріша частина Умані* [20, с. 387].

У XVIII ст., унаслідок інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії, на Уманщині, власниками якої на той час були польські магнати Потоцькі, відбувається процес стабілізації загальної військово-політичної ситуації, відроджуються місто та регіон. У зв'язку з розвитком Умані, розширенням її території виникають нові передмістя, назви яких пов'язані з природними та соціально-економічними чинниками.

Фізико-географічні особливості місцевості стали основою мотивації мікротопоніма *Лиса гора*: 1799 р. – *Lysa hora* [33]; 1820 р. – *Лысая Гора* [17]; 1838 р. – *Лысагора* [16]; 1844 р. – *Пр. Лысая Гора* [23]; 1865 р. – *Пр. Лысогорское* [22]; 1882 р. – *Лысая-гора* [8, с. 1]. Наведені приклади засвідчують, що міський хоронім у більшості випадків зафіксований як складена назва, утворена шляхом онімізації апелятивного сл.-сп. *лиса гора* – «гора, непокрытая растительностью, – обыкновенно считается притономъ вѣдьмъ» (Грінч., II, с. 361). Пор. також *Lysa Gora* < *lysu* «позбавлений рослинності» (SP, XII, с. 635). Мотивацію мікротопоніма подає Г. Ю. Храбан: *Этот район Умани – бывшее предместье, по традиции именуемое Лысой Горой. ... Когда-то рядом с крепостью, на скалистой возвышенности (откуда и пошло название предместья)... ютилось около двух десятков хижин крепостных крестьян* [28, с. 33]. Якщо порівняти цю місцевість з навколишньою територією, то можна спостерігати лише незначне підвищення, відмінне від прямого значення лексеми *гора* (пор. апел. *гора* – «верх» (Срезн., I, с. 552), «1. Високе піднесення землі над рівниною; 2. Місце вище положене, згір'я; 3. Горішня частина, верх» (Тимч., II, с. 563); власна назва *Гора* – «нагорная часть Киева, въ противоположность Подолью» (Срезн., I, с. 552), «частина міста, що на горі, на високості» (Тимч., II, с. 564)). ГТ *Лиса Горá* фіксує Т. В. Громко як «горб без рослинності» (СНГТК, с. 110). На Черкащині ГТ *гора* зафіксовано також зі значенням «скеля», «крутий берег» [6, с. 57].

За дослідженнями Л. Т. Вигонної, ГТ *гора*, залучаючись до системи найменувань земельних ділянок, часто втрачає своє основне значення – «високе місце» – і позначає «непридатні для оброблювання ділянки», «ділянки, що рідко обробляються». До того ж, таку ділянку не використовують не через підвищений характер місцевості, а через бідність ґрунту або з інших причин [5, с. 119]. Підтвердження цього знаходимо у працях з історії Умані: *Передмістя Лиса гора розташоване поблизу старого міста на скелястому пагорбі* [31, с. 2]; *Лиса Гора – підвищена місцевість, не заселена раніше. За повір'ями, це місце, де жили відьми* [25]. Аналогічні мікротопоніми є досить поширеними, пор.: *Лиса Гора* (урочище та фільварок у Хмельницькій обл. [26, с. 275]; *гора, кар'єр, лісове урочище в Чернігівсько-Сумському Поліссі* [30, с. 167]; *Лисогорівка,*

Лисий Яр – мікротопоніми, що іменують переважно безлісу місцевість, а назва *Лиса Гора* (куток села) утворилася у зв'язку з тим, що об'єкт довгий час був не забудованим (Черкаська обл.) [6, с. 62].

На початку ХХ ст. одночасно функціонували як однослівна, так і двослівна назви: 1900 р. – *На Лысогорском предместьє...* [24]; 1903 р. – *Лысая Гора* [15]; 1913 р. – *Предмѣстья въ городской чертѣ: Лысогорское* [7, с. 26]. Нині мікротопонім функціонує виключно як складена назва: *...налісад з боку передмістя Лисої Гори мав хвіртку* [29, с. 62]; *Передмістя Лиса Гора* [12; 27]. Є активно вживаним у мовленні жителів передмістя і загальноприйнятим для мешканців Умані.

Назва передмістя *Тартак* свідчить про розвиток в Умані у ХVІІІ ст. деревообробної промисловості: 1799 р. – *Tartak* [33]. Міський хоронім утворений лексико-семантичним способом від апел. *тартáк* «лѣсопильный заводъ» (Грінч., ІV, с. 248), запозиченим з польської мови, пор. пл. *tartak* «лісопильний завод» (ЕСУМ, V, с. 524). Назва збереглася, але нині вживається на позначення ставка: *Тартак – ставок по річці, де займалися обробкою деревини* (МЕ); *став Тартак* [11, с. 42].

До мікротопонімів, що відбивають соціальний стан населення, відносимо назву давнього передмістя *Лагеру*: 1799 р. – *Lagery* [33]; 1820 р. – *Лагеру* [17]; 1838 р. – *Лагеры* [16]; 1860 р. – *Лагер. мѣс* [4]; 1861 р. – *Пр. Лагерное* [14]; 1865 р. – *На пр. Лагерномъ...* [14]. Міський хоронім є плуративним утворенням від апел. *lager = legier* «1. Військовий табір; 2. Іноземний торговець в Польщі або його представник» (SP, XII, с. 104). Якщо брати до уваги перше значення (лексему *лагерь* фіксують також лексикографічні праці ХІХ ст. зі значенням «табор» (Уман., II, с. 64), «лагерь» (Грінч., II, с. 338)), можна припустити, що на передмісті розташовувався табір. Таку мотивацію подає і Г. Ю. Храбан: *Лагеру (район нинішньої Міщанки). Там розміщувався табір уманських козаків, а з 1793 р. – російських військ* [25]. Лексема *лагер* проникла в українську мову через посередництво російської з німецької (нім. *Läger* – «ложе, постіль; склад, табір») (ЕСУМ, III, с. 179). Але нормативною формою множини цього апелютива в російській мові є лексема *лагеря* з наголосом на останньому складі. В. В. Лучик, досліджуючи гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя, фіксує мікрогідроніми з основою *Лагер-*, зазначаючи, що деякі назви, віднесені до російськомовних утворень чи запозичень, мають певні ознаки українських діалектизмів або інших незагальноживаних слів, у зв'язку з чим остаточно визначення їхньої мовної належності залишається відкритим [13, с. 55]. Так, назву балки *Лагерівка* дослідник пов'язує із квартируванням російських військових, зазначаючи, що така основа відома й у місцевих говірках.

Якщо ж узяти до уваги інше значення лексеми, можна припустити, що на передмісті проживали торговці, оскільки на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. в Умані розвивалися промисловість, ремісництво, торгівля, щороку відбувалося 12 ярмарків. Підтвердженням цієї гіпотези слугує той факт, що із другої половини ХІХ ст. об'єкт зазнав перейменування – *Міщанка*: 1863 р. – *Въ предмѣстьях ...Мѣщанскомъ* [14]; 1882 р. – *Мѣщанка* [8, с. 1]. Назва мотивована апелютивом *міщани*, пор.: *мѣщанинъ* – «міщанин» (Уман., II, с. 123), «мѣщанинъ» (Грінч., II, с. 435); «горожанинъ низшаго разряда, состоящій въ подушномъ окладѣ и подлежащій солдатству; къ числу мѣщанъ принадлежать также ремесленники, незаписанные въ купечество» (Даль, II, с. 973), пор. також *міщанство* – «у дореволюційній Росії – соціальна група людей, що складалась з дрібних торговців, ремісників, нижчих службовців» (СУМ, IV, с. 763). У дослідженнях Г. Ю. Храбана теж зазначена така мотивація: *З 50-х рр. ХІХ ст. цей район почали називати Міщанкою, оскільки там селилися різні майстри, прибувши в Умань з Київської губернії* [25]. Прикметниковий варіант назви утворений від лексеми *мѣщанскій* – «міщанський» (Уман., II, с. 123), «мѣщанамъ свойствн., къ нимъ отнѣсѣ.» (Даль, II, с. 973). Мікротопонім *Міщанка* функціонував і на початку ХХ ст.: 1900 р. – *...от Мещанки...* [24]; 1903 р. – *Мѣщанка* [2, с. 43]; 1913 р. – *Мѣщанка* [32, с. 9]. Початкова назва нині не функціонує. У мовленні місцевих жителів та в історико-краєзнавчих працях уживається пізніший варіант оніма: *Міщанка* (МЕ); *У роки військових поселень засновано Міщанку* [3, с. 54]; *Передмістя Міщанка* [27]; *Ряди будівельників поповнювали і уманські жителі, набуваючи кваліфікації теслярів і каменярів. З*

усіх цих людей і виросло передмістя Міщанка [31, с. 3]; Міщанка. Старі людизнають цей район, бо тут селилися не ті, що з сіл поприходили, а міські [20, с. 264].

Отже, аналіз репрезентованих назв показав, що основою для їх творення послугувала апелятивна лексика, засвідчена історичними лексикографічними працями, вибір якої залежав від природних особливостей місцевості та господарської і практичної діяльності людини. Будучи невід'ємною частиною українського ономастикону, міські хороніми Умані потребують подальшого дослідження, оскільки сучасні суспільно-політичні впливи зумовлюють зміни та зникнення давніх назв географічних об'єктів.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

- Грінч.* – Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з доданням власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
- Даль* – Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – СПб.; М., 1903–1909. – Т. I–IV.
- ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука, В. Г. Скляренка. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
- МЕ* – Матеріали топонімічних експедицій, зібрані автором протягом 2010–2015 рр.
- СНГТК* – Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. – К.; Кіровоград, 1999. – 222 с.
- Срезн.* – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. / И. И. Срезневский. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.
- ССУМ* – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. I–II.
- СУМ* – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
- Тимч.* – Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. I–II.
- Уман.* – Уманець М. Словарь російсько-український : в 4 т. / М. Уманець, А. Спілка. – Львів, 1893–1898. – Т. 1–4.
- SGKP* – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880–1895. – Том I–XIV.
- SP* – Słownik polszczyzny XVI wieku / red. M. R. Mayenowa, F. Peplowski (t. 1–34), K. Mrowcewicz, P. Potoniec (od t. 35, do hasła ROWNY). – Ossolineum, Wrocław, 1966–1994.

Список використаної літератури

1. Агеева Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации / Р. А. Агеева; отв. ред. Н. И. Толстой. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
2. Адрес-календарь гор. Умани (с историческим очерком и планом) на 1904 год. – Умань : Типография Иосифа Давидовича Барана, 1903. – 115 с.
3. Бевз Г. П. Історія Уманщини / Г. П. Бевз. – К., 1997. – 104 с.
4. Военно-топографическая карта Российской Империи (1860–1890), составленная Ф. Ф. Шубертом.
5. Выгонная Л. К системному описанию полесских названий земельных угодий / Л. Выгонная // Полесье. Лингвистика. Археология. Топонимика. – М. : Наука, 1968. – С. 118–125.
6. Гаврилова Т. Місцева географічна номенклатура як джерело номінації сільських кутків (на матеріалі говірок Черкащини) / Т. Гаврилова // Студії з ономастики та етимології. 2002. – К. : Кий, 2002. – С. 54–64.
7. Гершенгоф И. Н. Календарь-справочник Умани и его округа на 1914 г. / И. Н. Гершенгоф. – Умань, 1913. – 40 с.
8. Демочани. Умань / [составлено и. д. уездного воинского начальника подполковником Демочани]. – К. : Тип. Окружного штаба, 1882. – 35 с.
9. Єфремов С. Щоденник. Про минулі дні (спогади) / С. Єфремов. – К. : Темпора, 2011. – 792 с.
10. Иващенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки) / В. Иващенко. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1895. – 49 с.
11. Козинська І. П. Географія Уманщини / І. П. Козинська, О. І. Ситник, О. В. Тімець та ін. – К. : Інтерлінк, 2006. – 176 с.
12. Кочережко Я. М. Опис уманських церков з XVI по XX ст. // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ-349. – Арк. 34.
13. Лучик В. В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лучик. – Кіровоград : РВГ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – 104 с.
14. Об устройстве г. Умани, 1861–1870 гг. // ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 92. – Спр. 204. – Арк. 14.
15. План г. Умани Киевской губернии, 1903 г. // Уманський краєзнавчий музей. – № 640-17. – 1 арк.
16. План г. Умани с предместьями, вошедшими в двухверстатную черту винного откупа, 26 августа 1838 г. // ДАКО. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 2415. – 1 арк.
17. План г. Умани с прилегающими земельными участками, 1820 г. // ДАКО. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 2414. – 1 арк.

18. Пономаренко Л. Київ. Короткий топонімічний довідник / Л. Пономаренко, О. Різник. – К. : Павлім, 2003. – 124 с.
19. Реляція С. Потоцького 1655 р. // Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. – С. 879–1042.
20. Словник мікротопонімії Черкащини / укладачі: Т. О. Гаврилова, З. М. Денисенко. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2010. – 494 с.
21. Сокіл Н. В. Мікротопонімія Сколівщини: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова / Н. В. Сокіл. – Львів, 2007. – 351 с.
22. Специальная карта Европейской России (1865–1871), изданная военно-топографическим отделом Главного штаба / под редакцией Стрельбицкого. – СПб., 1915.
23. Статистические данные о фабриках и заводах Уманского, Черкасского уездов, 1884 г. // ДАКО. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 1671. – Арк. 20.
24. Статистические сведения о количестве населения, административных, промышленных, разных торговых, просветительных учреждений в г. Умани, 1900 г. // ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 330. – Спр. 2095. – Арк. 10 зв.
25. Статті, вирізки з газет, довідки, підготовлені Г. Ю. Храбаном, про міську ратушу, бібліотеку, катакомби, жіночу гімназію тощо, 1960–1986 рр. // ДАЧО. – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 79.
26. Торчинська Н. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області / Н. М. Торчинська, М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 549 с.
27. Умань. План міста. – Умань: Фавор, 1996.
28. Храбан Г. Е. Умань. Путеводитель-справочник / Г. Е. Храбан, П. О. Заграничный. – Днепропетровск : Промінь, 1975. – 87 с.
29. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.) / Г. Ю. Храбан. – К. : Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – 176 с.
30. Черепанова Е. А. Мікротопонімія Чернігівсько-Сумського Полесья / Е. А. Черепанова. – Суми : Изд-во Сумського госуд. ун-та, 1984. – 456 с.
31. Черномир В. Історія уманських передмість / В. Черномир, Н. Серякова // Уманська зоря. – 2001. – 31 жовтня. – С. 2–3.
32. Ящуржинский Х. П. Город Умань: краткий исторический очерк / Х. П. Ящуржинский. – Умань : Тип. «Энергия» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1913. – 44 с.
33. Opesanie granic miasta Humania, 1799 г. // ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 9.

Василик О. Б. Мотивы номинации городских объектов Умани XVII–XVIII вв.

Аннотация

В статье проанализированы названия древних уманских предместий с точки зрения их происхождения и выяснены мотивы их номинации. Описано диахронное видоизменение исследуемых онимов. Установлено, что мотивационной базой стала апеллятивная лексика на обозначение естественных особенностей местности, а также хозяйственной и практической деятельности человека.

Ключевые слова: *апеллятив, мікротопонім, городской хороним, мотивационный признак.*

Vasylyk O. B. Motives of nomination of Uman town objects of the 17th–18th centuries.

Summary

The object of the study is proper names of the ancient suburbs of Uman, which are verified in historical written and cartographical sources of the 17th–19th centuries. The objective of the article is to investigate the main reasons of nomination of Uman town geographical objects.

The interpretation of the name is in a diachronic aspect. The microtoponyms are analyzed from the viewpoint of their etymology, the lexico-semantic and structure-derivative analysis are made. This complex historical-linguistic research of the town horonym enables to get the information about the physical and geographical location of objects, character of landscape, the first settlers, development of handicrafts, trades. It was found that the basis for the formation of presented names is the appellative lexis that is recorder in historical lexicographical work, the choice of which depended on the natural features of locality and economic and practical activity of man.

Being indispensable part of Ukrainian onomasticon the town horonyms of Uman need subsequent research, as modern social and political influences predetermine changes and disappearances of the old names of geographical objects.

Key words: *appellative, microtoponym, town horonym, motivational marker.*